

Csoportképző hajlam és nevelés

A csoportlét, a társas viselkedés iránti kutatói érdeklődés viszonylag későn, a harmincas években alakult ki, és a klasszikus csoportlélektan (1) már az ötvenes évek végére számos területre bomlott. E kutatások a freudista irányzatoktól eltérő csoportos pszichoterápiai iskolák (amelyek az iskolai nevelés szempontjából is figyelmet érdemelnek) sokaságának létrejöttét és széles körű elterjedését eredményezték. (2) Magyarországon a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején élénkült föl az ilyen irányú érdeklődés. (3) Ekkor jelentek meg Mérei Ferenc új eredményeket közlő publikációi is. (4) A csoportlélektan a csoportoktatás sokfajta változatának kidolgozását segítette. Az iskolai nevelésben azonban kevés pozitív hatás vehető számba. (5) A társas viselkedés antropológiai, etológiai kutatásainak kibontakozása az utóbbi évtizedekben (6) lényegesen elősegíti a csoportlét jobb megértését. Ez lehetővé teszi, hogy az iskolai nevelés szempontjából újragondoljuk a problémákat, a lehetőségeket és a feladatokat. Ez az írás ehhez kíván hozzájárulni.

A csoportlét alaptényezői

Csányi Vilmos összefoglalója szerint: „A csoportalkotásra képtelen kevés állatot kivéve minden fajban működnek a társas viselkedést meghatározó belső szabályozótényezők, amelyek négy alkotóelemre bonthatók: 1. szociális vonzódás; 2. kommunikációs képesség; 3. agresszió; 4. szociális funkció.” (7)

1. A klasszikus csoportlélektan elsősorban a csoport tagjainak kapcsolataival, rokonszenveivel, ellenszenveivel, a csoportot összetartó vonzódás mértékével, a csoportkohézióval foglalkozott. A sok alapvető felismerés között pedagógiai szempontból ma és a jövőben is kiemelkedő jelentőségű *J. L. Moreno* fogolytáborban alkalmazott eljárása, mely szerint a foglyok *maguk választhatták meg*, hogy kikkel tartozzanak egy csoportba, ami lényegesen megnövelte túlélési lehetőségeiket. (8) A csoporttagok egymáshoz való viszonyának szociometriai szemléletmódján *K. Lewin* jutott túl, a csoport mint sajátos entitás és az egyén viszonyának és kölcsönhatásuknak a feltárásával, a *hovatarozási vonzódás (vonalom, kötődés)* megismerésének előkészítésével. (9) Lényegüket tekintve *C. W. Sherif* klasszikus *átmotiváló* és *csoportképző* kísérletei a szociális vonzódás problémakörébe tartoznak. A szociális vonzódás legkülönbözőbb szempontú kutatási eredményei kisebb könyvtárat töltenek meg, ennek ellenére a burjánzó részletek mögött nem igazán sikerült a lényegét feltárni. Az etológiai kutatások eredményei nevelési szempontból is előrevivő értelmezést kínálnak (erről lásd *A csoport mint szerveződés* című részt).

2. A csoport léte, működése végeredményben a *kommunikációnak* köszönhető. A kommunikáció a csoport létrejöttének, létezésének, működésének, változásának alapvető eszköze. *Darwin* a témának könyvet szentelt. (10) A kommunikáció problémája a klasszikus csoportlélektanban is megjelent, de jelentőségének megfelelő kutatása csak a hatvanas években bontakozott ki különböző tudományágak keretében (nyelvészet, szociálpszichológia, etológia). A kommunikáció szociális aktus. Az emberi kommunikációt tekintve

azonban célszerű különbséget tenni *kognitív* és *szociális kommunikáció* között. Például a tudományos ismeretek kommunikálása dominánsan kognitív, vagyis nem az az elsődleges szerepe, hogy közvetlenül befolyásolja a másik fél magatartását, viselkedését; a szociális kommunikációnak ez az elsődleges szerepe. A témával jelentőségének megfelelően *Szociális kommunikáció és nevelés* címen majd önálló forrástanulmány foglalkozik.

3. Az *agresszió* az egyének, a csoportok érdekellentéte esetén megvalósuló versengő érdekérvényesítés energiaforrása. Ebben az értelemben az agresszió nem etikai kategória, hanem az egyed, a csoport túlélésének eszköze, amelynek részletesebb ismertetésére majd egy másik forrástanulmányban kerül sor. Most csak azt kívánom kiemelni, hogy az agresszió versengő érdekérvényesítés. Az érdekérvényesítő viselkedésnek azonban más módja is van, nemcsak a versengés: a vezetés, az együttműködés és a segítség (a proszociális viselkedés). Ezek jelentőségük miatt önálló kutatási területekké, elméletekké váltak: a versengést, a versenyt a matematikai játékelmélet, a vezetést a vezetéselmélet, az együttműködést a kooperatív viselkedés, a segítséget pedig a proszociális viselkedés elméletei, kutatási eredményei írják le. Pedagógiai szempontból célszerű az agressziót mint belső szabályozó tényezőt versengésként kezelni. Mint érdekérvényesítő szociális képesség ide sorolható a vezetés, az együttműködés és a segítség is. A téma jelentőségének megfelelően erről az alaptényezőről *Szociális képességek és nevelés* címen önálló forrástanulmány készül.

4. A klasszikus csoportlélektan a *csoportlét* értelmére, *funkcióira* kevés figyelmet szentelt. Az etológiai kutatásoknak köszönhetően a témáról részletes és megbízható ismeretekkel rendelkezünk. Ebben az írásban a csoportlét két alaptényezőjéről: a funkciókról és a szociális vonzódásról, más szóval a csoportról mint szerveződésről (struktúráról) lesz szó.

A fenti összefoglalás alapján talán belátható, hogy a négy „belső szabályozótényező” nem alkalomszerű felsorolás. Ugyanis bármely rendszernek van valamiféle struktúrája, *szerveződése*, és komponenseinek a viszonyai, kapcsolatai, kölcsönhatásai által valósul meg a rendszer *működése*. A működés hozza létre a rendszer *viselkedését*, amely által a rendszer *funkciói* teljesülhetnek. Bármely rendszer, így a csoport mint rendszer komplex megismerése, megértése, az ismeretek optimális hasznosítása akkor remélhető, ha a funkcióit, szerveződését, működését és viselkedést egyaránt tekintetbe vesszük.

A csoport létfunkciói

A *csoport* komponensrendszer, (11) amelynek a komponensei: kisebb csoportok, illetve a faj egyedei. A csoportok a faj mint populáció komponensei. Az emberi csoportok és az emberi faj mint populáció között számos komplex szerveződés is létezik: szervezetek, szövetségek, nemzetiségek, nemzetek, országok, birodalmak és hasonlóak. A fenti definíció értelmében a csoport komponenseinek kölcsönhatásai által létezik: védelmezi tagjait és saját egységét, megszerzi a szükséges energiákat, javakat, megvalósítja önmaga replikációját és módosítását. A csoportlét előnye a csoport tagjainak és ezáltal magának a fajnak az eredményesebb túlélése. Ezt a csoport azáltal képes elérni, ha tagjainak nagyobb védelmet nyújt az egyéni léthez viszonyítva, ha a létszükségletek kielégítése hatékonyabb, ha a replikáció eredményesebb, ha a változó körülményekhez gyorsabb az alkalmazkodás. Ezek szolgáltatában a csoport mint rendszer legfontosabb funkciói (létfunkciói) a *védelem*, a *szükségletkielégítés* és a *szocializáció* (pedagógiai szempontból a biológiai replikációtól és adaptációtól eltekinthetünk, elegendő ha a tanulás révén, vagyis a szocializáció által megvalósuló replikáció és önmódosítás képezi érdeklődésünk tárgyát).

Az etológia különbséget tesz *csoportosulás* (aggregáció) és *csoport* között. Előbbi a faj egyedeinek hasonló „cél követő” tömörülése, amelyben a szociális vonzódás nem játszik szerepet, utóbbi különböző erejű szociális vonzódás hatására létrejövő szerveződés. Egy új iskolai osztály például csoportosulás, amelyben a szociális vonzódás csoportokat hozhat létre, de maga az osztály esetleg soha nem válik csoporttá. A csoportosulás szintjén élő osztály nem nyújt védett-

séget, nem elégít ki szükségleteket és noha a szándékos szocializáció eszköze, az ilyen osztálynak magának minimális a szocializáló hatása. (A téma értelmezésére később kerül sor.)

A szociális vonzódás jellege szerint anonim és individualizált csoportok léteznek. A *nyílt anonim csoportok* (például a halrajok) tagjai egyedileg nem (csak mint fajtársat) ismerik föl egymást. Az ilyen csoportok funkciója a ragadozók elleni védelem. A *zárt anonim csoportok* a csoporttársakat is képesek felismerni (az egerek, a patkányok például a csoportra jellemző szag alapján), aminek köszönhetően az ilyen csoport a szükséglet-kielégítést is szolgálja a megélhetést biztosító terület védelme által (a csoporthoz nem tartozó közeledő fajtársakat elűldözik). Az *individualizált csoportok* tagjai képesek egymás kölcsönös felismerésére az elsajátított egyedi sajátosságok alapján (szocializáló funkció). Ennek köszönhetően különböző pozíciók, szerepek, egyedi kapcsolatok létezhetnek. Igen hatékony, bonyolult szerveződés, együttműködés valósulhat meg a védelem és a szükséglet-kielégítés szolgálatában. A fejlett szociális gerinces fajok (majmok, kutyafélék, oroszlánok stb.) individualizált csoportokban élnek. Öröklötten az ember is individualizált csoportlény, vagyis a csoportjai mindhárom létfunkció teljesítésére képesek. Az ember és elődei sok százezer éven át 30–50 (a különböző forrásokban szereplő adatok némileg eltérnek: 25–50, 30–60) fős individualizált csoportokban éltek. Feltehetően csak 20–30 ezer éve léteznek ennél nagyobb szerveződések.

A klasszikus csoportlélektan a csoportlét értelmére, funkcióira kevés figyelmet szentelt. Az etológiai kutatásoknak köszönhetően a témáról részletes és megbízható ismeretekkel rendelkezünk. Ebben az írásban a csoportlét két alaptényezőjéről: a funkciókról és a szociális vonzódásról, más szóval a csoportról mint szerveződésről (struktúráról) lesz szó.

A csoport mint szerveződés

A csoport fajtársak egységgé szerveződése, amely a csoportképző hajlamnak köszönhetően valósul meg (emlékezzünk rá, hogy csoportosulás valamely hasonló cél, szándék alapján is létrejöhet, a csoporttá alakulás azonban a csoportképző hajlam létét, aktiválódását is feltételezi). A *csoportképző hajlam* pszichikus komponens és mint ilyen maga is komponensek rendszere. Mai ismereteink alapján három csoportképző komponens érdemel különös figyelmet: a szociális vonzódás, a rangsorképző hajlam és a hovatarozási hajlam. Mindezek ismeretében térünk majd rá a csoportméret témájára.

1. A csoportlélektan részletesen vizsgálta azokat a tulajdonságokat, amelyek *szociális vonzódást* ébresztenek. A számos felszíni jegy között vannak figyelmet érdemlőek is, de a szociális vonzódás megértéséhez ezek az ismeretek kevésbé járultak hozzá. Az etológiai kutatások alapján vált ismertté, hogy a szociális vonzódás (attraction) alapja az öröklött fajtársfelismerő mechanizmus. A felismerő mechanizmus az észlelt dologról „megállapítja”, hogy ismert-e vagy ismeretlen, illetve bizonytalan-e az ismertsége. Ezeket az eredményeket az ismertség, az ismeretlenség vagy a bizonytalanság érzete jelzi. Például valamennyi képzetünk felismerő mechanizmus. A felismerő mechanizmusok működésekor különböző erejű kellemes vagy kellemetlen érzés aktiválódik. Például vannak szagok, amelyek felismerése öröklötten undort vált ki belőlünk, más szagok pedig kellemes érzést aktiválnak, illetve vannak szagok, amelyek többé-kevésbé közömbösek.

Ha valamely tanult felismerő mechanizmusunk működése túlnyomóan kellemes élményekkel párosul, attraktív attitűdként, ha kellemetlenekkel, averzív attitűdként működik. Hasonló a helyzet az öröklött felismerő mechanizmusokkal is, csak az attraktív vagy

averzív motívum genetikailag épült be az öröklött felismerő mechanizmusba. *Az öröklött fajtársfelismerő mechanizmus attraktív motívumként működik az állatfajok túlnyomó többségében és az emberben is. A szociális vonzódásnak ez az öröklött alapja, ez a magyarázata* (az értelméről, funkciójáról már volt szó). Mint fent láthattuk, a nyílt anonim csoportokban csak az öröklött *fajtársfelismerő* mechanizmus képez kohéziós erőt. A zárt anonim csoportokban a fajtársfelismerő mechanizmus imprintinggel, tanulással *csoporttárs-felismerő* mechanizmussal egészül ki, amely a szorosabb szociális vonzódás mellett a csoporthoz nem tartozó fajtársak felismerését és távontartását teszi lehetővé (egy-egy fajokban a csoporttársfelismerés részben öröklött alapját is kimutatták).

Az individualizált csoportokban a fajtársfelismerő, a csoporttársfelismerő mechanizmus mellett imprintinggel, tanulással *egyedfelismerő* mechanizmusok is kialakulnak. Vagyis az ilyen csoportokban a szociális vonzódás hármastételes lehet, lényegesen erősebb kohéziót téve lehetővé. Mivel a felismerő mechanizmusok különböző erejű attraktív vagy averzív motívumként működhetnek (ha nem semlegesek), ebből következően az individualizált csoportok tagjainak kapcsolatai semlegesek, attraktívák vagy averzívák lehetnek. Erejüket tekintve az attraktív kapcsolatok vonzalmak vagy kötődések, az averzív viszonyban lévők pedig ellentétek vagy szembenállások. Mint a párkapcsolatok hálózatával kapcsolatban olvasható, (12) a *kötődés* feltétel nélküli bizalmat, proszocialitást (védelmet, támaszt, segítőkészséget), ragaszkodást és szeretetet feltételez. A *vonalmat* ezzel szemben a megfontolt bizalom, a mérlegelő proszocialitás és az óvatos ragaszkodás, szeretet jellemzi. A csoporttagok közötti *ellentét* aktuális érdekütközés, a *szembenállás* pedig tartós érdekellentét, ellenszenv. *Az emberek és elődeik sok százezer éven át individualizált csoportokban éltek, öröklötten ma is ilyen csoportokra születünk.* E tény társadalmi és pedagógiai jelentősége napjainkban és a jövőben rendkívül fontosá válhat (a témáról az utolsó köztetecím alatt lesz szó).

2. A csoportok nem rendezetlen halmazok. A szociális vonzódás a csoporton belül párokat, kisebb csoportokat hoz létre (erről lásd a 4. pontot). Továbbá szociális szerepek szerint is strukturálódhat a csoport (az állatvilágban leggyakoribb az örök, a szákmányszerzők önállósult szerepe, a rovarvilágban pedig közismert a kasztozat eredményező munkamegosztás). A legáltalánosabb és legfontosabb strukturáló tényező az öröklött *rangsorképző hajlam*, amely arra készíti a faj egyedeit, hogy a közöttük erőben, ügyességben stb. meglévő különbségeket tartós helyezéssé változtassák. Ez a folyamat általában öröklött ritualizált harc formájában zajlik. Vagyis a rangsorképző hajlamhoz öröklött kivitelező mechanizmus kapcsolódik. A rangsorképzés tanulási folyamat, a csoport tagjai emlékeznek a harc eredményére. „Tudják”, kinek hol a helye (a tyúkok például legfőljebb két hétig emlékeznek a rangsorra; ha ennél tovább tartják őket különválasztva, új rangsorképzési folyamat kezdődik). A kialakult rangsor hálózatos, lineáris vagy despotikus (a csoport minden tagja egyetlen egyed alárendeltje, és az alárendelték között nincsen rangsor). A rangsorképző állatfajokat a rangsorképző hajlam e rangsorfajták valamelyikének kialakítására készíti.

A rangsorképzés eredményeként a magasabb rangsorba kerülők előnyöket élveznek, gyakran megkülönböztető jelzéseket (például sajátos pozitúrákat) vesznek föl. A csoport birtokában lévő erőforrások (élelem stb.) elosztása a rangsornak megfelelően történik, ezért nem kell szakadatlan harcot folytatni. Vagyis a csoport a rangsorképzés eredményeként stabil, „energiatakarékos” rendszerre válik mindaddig, amíg a feltörekvők nem érzik lehetségesnek a feljebbjutást. A rangsorképzésnek az is előnye, hogy a rangsorban magasabban, különösen a csúcson lévők az előnyeik védelme érdekében védik a csoporton belüli rendet, és magát a csoportot is a külső veszélyekkel szemben. A magasabb rendű fajok vezérei pedig vezetnek a csoport szákmányszerző, támadó, védekező együttműködését.

Az ember rangsorképző hajlama gyökeresen különbözik az állatok rangsorképző hajlamától. A különbség lényege a nyitottság:

a) Az állatvilágban öröklötten meghatározott, hogy mi az a megkülönböztető sajátosság, amelynek alapján a rangsor kialakítható. Az ember rangsorképző hajlama eredendően szín-

tén az erő, a vezetői kompetencia szerint működött, de a nyitottság következtében bármilyen rangsorképző sajátosság lehet (a szépség, a vagyon, a születési előjog stb.). Továbbá az ember több ezer speciális kompetenciát (szerepet, szakmát, hivatást stb.) alakított ki. Valamennyi kompetencia rangsorképző sajátosságként működhet. A nyitottság következtében az emberi csoportokban többféle rangsor lehetséges. Minden csoporttárs valamely rangsorképző sajátosság szerint magasabb helyet foglal el, egy másik szerint alacsonyabbat és így tovább.

b) A nyitottság másik jellemzője, hogy a rangsorképző hajlamhoz nem kapcsolódik öröklött kivitelező mechanizmus. Ennek köszönhetően a magasabb rangsor, a hatalom megszerzésének, kiérdemlésének és megvédésének, megtartásának korlátlanul változatosak az eszközei és módszerei.

c) A nyitottság jellemzője az is, hogy a csoportképzés öröklötten nincsen egy valamely típusú rendezettséghez kötve, bár eredendően a hálózatos rendezettség és a diktatórikus vezetői hatalom jellemezte a sok százezer évig csoporttársadalmakban élő elődeinket. Elvileg és gyakorlatilag azonban mindenféle rendezettség lehetséges: a tirannikus despotizmustól a demokratikus rendszerekig, sőt a rendezetlen, anarchikus állapotok is lehetségesek.

Az, hogy az emberi csoportok (és társadalmak) szervezettsége milyen rangsorképző sajátosságok szerint, milyen eszközökkel és módszerekkel milyen rendezettségűek, nagymértékben a szocializációtól függ, amely a nyitottságból adódó lehetőségeket meghatározott irányokban előnyben részesítheti, más irányokban pedig kizárhatja, szűkítheti.

3. A *hovatarozási hajlam* a faj egyedeit arra készíti, hogy csoporthoz tartozzanak. Nemcsak a fajtársfelismerő, a csoporttársfelismerő és az egyedfelismerő mechanizmusok révén, hanem a csoport közös sajátosságait felismerő mechanizmusok által is. A hovatarozási hajlam tanulással hovatarozási vonzódássá (vonzalommá, kötődéssé) specifikálódik:

a) A fajok többsége területfüggő. Körülhatárolt az a *terület*, ahol élnek, amelyen vándorolnak, amely létezésük feltétele. Számos faj csoportjai hosszabb-rövidebb ideig konkrét területhez kötötten élnek, és léteznek fajok, amelyek csoportjai „röghöz kötöttek” (az egyedi lét időtartamánál jóval hosszabb ideig ugyanazon a konkrét helyen maradnak). A csoport által birtokolt terület a hovatarozási vonzódás egyik alapvető komponense. Ennek a komponensnek léteznek öröklött elemei (például egyes fajok vizeletükkel vagy más módon megjelölik a territóriumuk határait). A terület jelét felismerő öröklött vagy részben tanult felismerési mechanizmus attraktív motívumot aktivál. Továbbá a területet képező összetevők tanult felismerő mechanizmusainak többségéhez attraktív attitűd kapcsolódik.

b) A hovatarozási vonzódás másik alapvető komponense a *kommunikáció jelrendszere*. A különböző fajok 10–40 jellel kommunikálnak, amelyeket egyes fajok tanulással módosítanak, kiegészítenek. Léteznek kifejezetten a csoporthoz tartozást közlő, erősítő jelek, de valamennyi fajspecifikus, csoportspecifikus jel felismerő mechanizmusa egyben hovatarozási motívum is.

c) Harmadik alapvető komponens a *társas cselekvések* rendszere, amelyek között különösen az együttműködés öröklött és tanult mechanizmusai erősítik a hovatarozási vonzódást.

Az ember is öröklött hovatarozási hajlammal születik, amelynek tanulással történő specifikálásában, hovatarozási vonzalommá, kötődéssé alakulásában is alapvető szerepet játszik a területfüggőség, a konkrét területre vonatkozó attraktív attitűdöket aktiváló felismerő mechanizmusok készlete. Továbbá a kommunikáció csoportspecifikus jelkészlete (a közös nyelv és a csoport sajátos kifejezőkészlete). Valamint az attraktív attitűdöket aktiváló társas cselekvések is. Az ember esetében azonban mindez kiegészül a csoportkultúrával: a csoportra jellemző szokásrendszerrel, szimbólumrendszerrel, csoporttudattal (a csoport történetének, aktuális helyzetének, céljainak ismeretével, a csoportműködés tudatosult szabályrendszerével). Az ember 10–15 ezer éve nemcsak csoportokban él, hanem tömegtársadalmakban is, amelyek kohéziós erejét az eszmék, vallások, ideológiák, erkölcsi normarendszerek, jogrendszerek képezik. Az ember hovatarozási hajlama a csoportoknál nagyobb, átfogóbb rendszerekhez is kialakíthat vonzalmat, kötődést [szervezethez, etnikumhoz, nemzet(iség)hez, hazához, birodalomhoz, régióhoz stb.].

4. A csoportlélektan egyik megoldatlan problémája a *csoportméret*. A kiscsoport és nagycsoport közötti megkülönböztetés semmitmondó: A kiscsoport 3–4, de 60–100 tagból vagy még többől is szerveződhet. A nagycsoport pedig több száztól sok tízezres szervezetekig, sőt a társadalmakig minden méretű szerveződést magában foglal. Általánosságban ennél többet nem is lehet mondani. A csoportok mérete ugyanis számos tényező következménye. Ezeknek a tényezőknek a feltárására a csoportlélektan, a szociálpszichológia nem fordított kellő figyelmet. Az etológiai kutatások (13) a csoportlétszámot meghatározó tényezőkre irányították a figyelmet. Gondoljunk meg például, hogy egy alkalmilag összeverődő 50 vagy 500 fő, avagy egy sok ezres halraj között mi értelme lehet a méretbeli különbségnek. Ezek mind strukturálatlan nyílt anonim csoportosulások. Lehetetlen megállapítani, hogy meddig kiscsoport és ettől nagy. A zárt anonim csoportok és az individualizált csoportok esetében már szóba jöhet a méret szerinti csoportosulások jelentősége. Mivel az ember individualizált csoportokat is képezhet, és pedagógiai szempontból ennek a csoportfajtának van kiemelkedően fontos szerepe, ezért a csoportméretet az ilyen csoportokra vonatkoztatva vizsgáljuk. Legalábbis ebből indulunk ki.

Újabbban a szociálpszichológusok is említenek egy csoportméretet befolyásoló tényezőt: a Miller-féle törvényt. Ennek értelmében az operatív (a rövid idejű) memóriánk maximum 7 ± 2 információadagot képes egyidejűleg egységként is és különálló egyedekként is kezelni. Ez a korlát mindennapi tapasztalatunk (például a nagyobb telefonszámokat két-három csoportra bontjuk, egy szótagban nem lehet ennél több fonéma, egy egyszerű szóban ennél több szótag, egy összetett szóban ennél több szó és így tovább). Ennek a korlátnak valóban van szerepe az individualizált csoportok szerveződésében is (a továbbiakban a jelző nélküli „csoport” individualizált csoportot jelent). A csoportfajta mellett ezt is célszerű figyelembe venni. Hasonló jellegű korlát a csoporttagok lehetséges kapcsolatainak száma: $y = n(n-1):2$, ahol n a csoport tagjainak száma. Érdemes elgondolkodni a „mindenki mindenkivel” kapcsolatok számának gyors növekedésén.

$$\begin{array}{r} n = 2 \ 3 \ 4 \ 5 \ 6 \ 7 \ 8 \ 9 \ 15 \ 30 \ 40 \ 50 \ 60 \ 120 \\ y = 1 \ 3 \ 6 \ 10 \ 15 \ 21 \ 28 \ 36 \ 105 \ 435 \ 780 \ 1225 \ 1770 \ 7140 \end{array}$$

Ezek az információkezelés korlátai, amelyek összefüggnek a kommunikációs korláttal is, a kommunikáció térbeli, időbeli hatókörével. Ezek a csoportméret kohéziós korlátai. A kohéziós korlátok a Miller-féle törvény értelmében a tarsolyelv szerint oldhatók fel. Az 5–9-nél nagyobb információadagot egységként kezeljük („tarsolyba tesszük”): felcímkézzük, egy tag képviseli a csoportot stb. Ennélfogva ezek (a „tarsolyok”) képeznek egységet, amelyekből 5–9 ismét kezelhető mennyiség és így tovább, vagyis a hierarchikus szerveződés oldja föl a kohéziós korlátot.

A korlátok mellett a csoport hatékonysága, gazdaságossága a másik tényezőrendszer. A hatékonyság, a gazdaságosság a csoportlétszám optimális maximumára készlet. (Például ha egy ragadozó csoport által elejtett préda nem nyújt elég táplálékot a csoport tagjainak, akkor vagy a csoport maximális létszámát kell alacsonyabban tartani, vagy két prédát kell ejteni. Mivel a jóllakottak nem érznek készletet az újabb vadászatra, a csoport csak annyi tagból állhat, amennyinek elegendő élelmet nyújt egy elejtett préda. Függetlenül attól, hogy a kohéziós korlátok ennél nagyobb csoportlétszámot is lehetővé tennének.) A hatékonyság, a gazdaságosság és a kohéziós korlátok kölcsönhatása eredményezi az optimális csoportnagyságot.

Mіндеzen kívül még figyelembe kell venni a csoportlétszám abszolút alsó határát. Pedagógiai szempontból a párkapcsolat különleges jelentőségű egység, (14) de még nem csoport (az etológia szerint az utód létrehozására alakuló párkapcsolat csoportnak tekinthető). A három tagú egység már csoportként működhet. Ha a hierarchiává szerveződés minimumát is háromnak tekintjük, akkor a legkisebb kétszintű csoport $3 \times 3 = 9$. Mivel a kilencnél kisebb csoportból nem jöhet létre három minimális létszámú csoportból álló kétszintű szerveződés, ezért az egyszintű csoport minimális létszáma három, maximuma pedig nyolc. Ez az *elemi*

csoport (nevezik ezt alapcsoportnak, mikrocsoportnak, de van aki ezt jelöli a kiscsoport szóval). Az elemi csoport optimális létszáma a fenti két tényezőrendszer eredőjeként a két szélső érték között alakul, vagyis 5–6 csoporttag. Az eddigi gondolatmenet alapján juthatunk el a kétszintű, vagyis a *kiscsoport* és a háromszintű, vagyis a *nagycsoport* (az *elemi szervezet*) minimális, optimális és maximális létszámaihoz. A táblázatban olvasható adatok elméleti modellt szemléltetnek, a gyakorlatban ettől némileg eltérő kivételek előfordulhatnak.

	Min.	Opt.	Max.
Elemi csoport	3	5–6	8
Kiscsoport	9	25–36	64
Nagycsoport (elemi szervezet)	27	125–216	502

A tartósan együtt élő, együttműködő *elemi csoport* kohéziós ereje a szociális vonzódásból és a közös érdekből táplálkozik. Valamennyi csoporttagot személyközi, hovatartozási vonzalom, kötődés kapcsol a csoport többi tagjához, illetve a csoporthoz. Létezhetnek erősebb vonzalmak, kötődések párok között. Esetleg három, elvéve négy tag is erősebben vonzódhat egymáshoz, mint a többiekhez. Ez azonban optimális létszám esetén ritkán okoz osztódást. A 7–8 fős elemi csoport osztódási valószínűsége számottevő. A 8 főnél nagyobb szerveződések elemi csoportokká alakulása pedig szükségszerű. Az elemi csoportban is természetesebb az aktuális ellentétek, érdekütközések, de tartós szembenállások, érdekelletétek nem lehetségesek. Ezek ugyanis előbb-utóbb a csoportból való kiváláshoz, esetleg a csoport felbomlásához vezetnek. A csoport másodlagos és harmadlagos (hovatartozási) vonzalommal, kötődéssel működő szerveződés. A család is elemi csoport, de azt a szexuális és az elsődleges (gyermek–szülő) kötődés sokkal nagyobb ereje tartja össze. *Mivel az elemi csoport minden tagja között az együttléte, az együttműködés közben egyidejű szociális kölcsönhatás valósul meg, és mivel a tagok között attraktív motívációk hatnak, az elemi csoportnak rendkívül erős a szocializáló hatása.*

A *kiscsoport* sok százezer éven át elődeink létezésének kizárólagos szerveződése volt. Ennél nagyobb szerveződések nem voltak lehetségesek (50–60 tag fölött ketté osztódtak), az elemi csoportok pedig csak a kiscsoportok részeként voltak életképesek. A manapság csoporttársadalomnak nevezett kiscsoport a túlélés, a mai emberré válás, a fejlődés optimális szerveződése, bölcsője. A csoporttársadalom egymást átfedő elemi csoportok (családok, vadászok, gyerekek) laza hierarchiájú egysége. Legfontosabb jellemzője a csoportkultúra, amelyet a csoport totális szocializációval származtat át minden tagjának. Az új elemek beépülésével a csoportkultúra módosulhatott, fejlődhetett. Pedagógiai szempontból különös figyelmet érdemel a gyerekek csoportja: a kisgyerekek kivételével a különböző életkorú gyerekek szinte folyamatosan együtt éltek, játszottak, a fiatalabbak az idősebbektől tanultak. A rangsorképzés nyilvánvaló alapja lévén az életkor, egyidejűleg és folyamatosan gyakorolták az alá- és fölérendeltségi szerepeket.

Az első *nagycsoportok* feltehetően a kiscsoportokból alkalomszerűen (főleg nagyvad eljöttére) összeverődő hordák, majd az állattenyésztő nomád törzsek voltak. Az ilyen nagycsoportokon belül azonban a csoporttársadalmak továbbra is szilárd, bár nagyobb átjárhatóságot megengedő szerveződések maradtak. A századunkban fennmaradó nomád népek is kiscsoportok egységei. A nagycsoport részben anonim csoport lehet, különösen, ha több száz főből áll, illetve ha nincsen mód és alkalom a gyakori találkozásokra. Szervezettségét tekintve a laza szerveződéstől a háromszintű szervezetiig variálódhat. Amennyiben a háromszintű hierarchia működésének, a vezetővé válásnak, a vezetőség létrejöttének, működésnek a szabályai tudatosultak, a nagycsoportot célszerűen *elemi szerveződésnek* nevezhetjük.

A földműveléssel, a letelepedéssel kezdődött meg a *tömegettársadalmak* kialakulása, amelyeken belül a nagycsoportok, szervezetek sokféle fajtája kezdett domináns szerepet játszani. A kiscsoportok szerepét a múlt századig főleg a nagycsaládok őrizték meg. A tömegettársadalmak új ko-

héziós eszközöket termeltek ki: eszméket, vallásokat, ideológiákat, erkölcsi és jogi normarendszereket, a társadalmi méretű szerveződésekhez (országhoz, nemzethez stb.) hovatartozási kötődéseket. Századunkban a fejlettebb országokban a nagycsaládok is felszámolódtak, a családnak mint elemi csoportnak is fellazult a szocializáló hatékonysága az egyre csökkenő időtartamú együttlét miatt. Továbbá a társadalmi globalizáció következtében a tömegtársadalmak kohéziós eszközeinek hatása is egyre gyöngül. A szétesés, az elmagányosodás, valamint az öröklött csoportképző hajlam készítésére szaporodó bandák az anarchia fokozatos növekedését jelzik.

Az ember ma is csoportlénynak születik, néhány tízezer éve tanulja, éli a társadalmi szintű létet is. A globalizálódó világ születőben lévő jogrendszere, erkölcsi normái, a globális hovatartozási kötődés remélt kialakulása nem helyettesítheti a csoportokhoz, a valamely társadalomhoz tartozás szerepét. Reménytelennek bizonyul az is, hogy erőszak-szervezetekkel, azok egyre növekvő állományával, eszközrendszerével megoldható az antiszociális káosz növekedésének megfékezése. A folyamat visszafordítása még ennél is reménytelenebbnek látszik. Belátható, hogy egy szükségszerűen kibontakozó folyamat részesei vagyunk. Amint a csoporttársadalmak nagycsoportokká szerveződtek, majd létrejöttek a tömegtársadalmak, napjainkban a globalizálódás van napirenden. A meglévő szerveződések fellazulása, felbomlása e folyamat természetes következménye.

A kiút nyilvánvalóan az lehet, hogy valamilyen formában helyreáll és ismét meghatározó jelentőségűvé válik a csoportlét, megújul a szervezetekhez és valamely társadalomhoz tartozás kohéziója a globalizálódó világba tagolódva. Nem tudom, milyen lesz ez a megújulás, és azt sem tudom, hogy hogyan és mennyi idő alatt valósulhat meg ez a történelmi jelentőségű fejlődés, feltéve, hogy a bomlási folyamatokat sikerül túlélni. Az azonban állítható, hogy a csoportlétre, a szervezeti, a társadalmi létre nevelésnek mielőbb központi jelentőségű feladatává kellene válnia.

Csoportlétre, szervezeti és társadalmi létre nevelés

Mint fent olvasható, az ember öröklötten individualizált csoportlényné. Ez a genetikai örökségünk azonban nyitott: „csak” csoportképző hajlam, erős motívum. Genetikailag nem kapcsolódik hozzá egy meghatározott kivitelező mechanizmus, egy meghatározott csoportfajta és rangsorképző mechanizmus. Ennek köszönhetően vált lehetővé a három- és többszintű szociális szerveződés: a szervezetek, a tömegtársadalmak kialakulása és működtetésük elszájtítása az egymást váltó generációk által. A csoportképző hajlam öröklött, a szervezeteket, a társadalmakat működtető motívumok és tudás (szokások, készségek, képességek és ismeretek) átszarmaztatása, változása ezzel szemben tanult: szocializáció által valósul meg. Ugyanakkor a nyitottság miatt válik lehetővé, hogy olyan társadalmak jöjjenek létre, amelyekben a csoportképző hajlam korlátozottan érvényesülhet, amelyekben az egyének tömegesen elmagányosodhatnak, antiszociális bandákká szerveződhetnek, amelyekben a csoportlét pozitív és igen hatékony szocializáló hatása nem vagy csak részlegesen érvényesülhet és amelyekben a szervezetek a társadalmak működtetésére nem készítik fel kellően a felnövekvő generációkat.

Ha mindezt megértjük és elfogadjuk, akkor a társadalmi változásokat úgy kellene befolyásolni, hogy a társadalmi struktúrák a csoportképző hajlam érvényesülését, a pozitív csoportlétet ne akadályozzák, hanem segítsék, hogy a szocializáció, a nevelés, a szociális kompetencia fejlődésének segítése

1. a csoportlét, a szervezeti lét által

2. és a szervezetek, a társadalmak működésének, viselkedésének, változásának, fejlődésének alapos ismerete révén valósuljon meg.

Nézzük meg, mit jelent e két feladat a pedagógiára, az iskolai nevelésre nézve!

1. A csoportlét, a szervezeti lét által megvalósuló iskolai nevelésnek kiinduló feltétele az optimális szerveződésű csoportok léte. Ez azt jelenti, hogy a 25–36 fős iskolai osztályoknak 5–6 elemi csoportból kellene szerveződniük, az iskolának pedig 125–216 közötti tanulólétszámú

nagycsoportként, elemi szervezetként kellene működnie. Az alábbi konkrét modell nem azt jelenti, hogy ez a megoldás. Az ifjúsági szervezetek szocializáló szerepét sem kívánja lebecsülni, de azt a tapasztalatot veszi figyelembe, mely szerint az ifjúsági szervezetek önmagukban nem képesek megoldani a csoportlétre, a szervezeti létre szocializálás feladatait. A modell célja mindössze annak szemléltetése, hogy a háromszintű nagycsoport, „iskola” hogyan segítheti a csoportképző hajlam érvényesülését és a csoportlétre, a szervezeti létre nevelést.

Mint láthattuk, az *elemi csoportok* optimális létszáma 5–6 fő. A reformpedagógia által és az újabban kidolgozott csoportoktatás sokféle változata hasonló létszámokkal működik. A csoportoktatás hatékonyságát rengeteg kísérlet, kutatás igazolta. Ennek ellenére alkalmazása nem vált kellően gyakorivá. Ennek egyik oka az lehet, hogy nem tudatosult még eléggé: az elemi csoportok megfelelően gyakori, esetleg állandó működtetésének semmivel nem pótolható nevelő hatása van. Különösen vonatkozik ez például a kooperatív tanulásra, amely igen hatékonyan fejleszti az együttműködési képességet. (15)

Egyre több olyan kiadvány található, amelyek az elemi csoportok nevelési lehetőségének, hatékonyságának kutatásáról, kísérleteiről adnak számot. (16). A nevelési céllal működtetett elemi csoportok abban különböznek a csoportoktatástól, hogy az utóbbiakban a nevelési eredmény „melléktermék” csupán, az előbbieken pedig a tantárgyi tartalmak elsajátítása alkalom, fórum, eszköz a nevelési cél elérése érdekében (egyébként a kísérletek szerint a tantárgyi tartalmak elsajátítása ezekben az esetekben is eredményesebb, de legalábbis nem gyöngébb). A csoportoktatás számos változata homogén csoportokkal működik, ennél fogva ezek kényszer-csoportosulások. A csoportlétre nevelő elemi csoportok (a korábban kifejtett okok miatt) csak heterogének és önkéntesek lehetnek. Ugyanis ezáltal válik lehetővé, hogy az elemi csoportok a személyes vonzalmak, kötődések, a csoport-hoz tartozás, az együttműködés által lehetővé tegyék a csoportképző hajlam érvényesülését és kifejtsék a csoportlétre nevelő hatásukat. Ma már az is megfigyelhető, hogy kezdenek behatolni az iskolákba a tantárgyi tanulástól független nevelési célú csoportfoglalkozások is.

Ahhoz, hogy a csoportképző hajlam érvényesülését, a csoportlétre nevelés feladatainak megoldását az elemi csoportok hatékonyan elősegítsék, minden osztályban bevett gyakorlattá kellene válnia az elegendő számú csoportmunkának. Ez azt jelenti, hogy nincsen szó a frontális osztálymunka teljes felszámolásáról. Feltehetően heti két-három csoportfoglalkozás lényeges előrelépést eredményezne a csoportlétre nevelésben. Ez tantárgyanként egy-egy félévben mindössze néhány nevelési célú csoportoktatást és néhány személyiségfejlesztő csoportfoglalkozást jelentene. Ez meglehetősen nagy változást feltételez. Kutatások, kísérletek, fejlesztések sokaságára lesz szükség a legalkalmasabb csoportfoglalkozások megfelelő ismertekkel, segédeszközökkel való ellátása érdekében, kiterjedt továbbképzések kellenének. Mindez azonban csak akkor válik lehetővé, ha kialakul a széleskörű meggyőződés, hogy ezekre a változásokra múlhatatlanul szükség van.

Szerencsére a hagyományos *iskolai osztályok* létszáma napjainkban megközelíti a kis-csoportok optimális létszámát. Azt minden pedagógus elfogadja, hogy 36 tanulóval na-

---

A kiút nyilvánvalóan az lehet, hogy valamilyen formában helyreáll és ismét meghatározó jelentőségűvé válik a csoportlét, megújul a szervezetekhez és valamely társadalomhoz tartozás kohéziója a globalizálódó világba tagolódva. Nem tudom, milyen lesz ez a megújulás, és azt sem tudom, hogy hogyan és mennyi idő alatt valósulhat meg ez a történelmi jelentőségű fejlődés, feltéve, hogy a bomlási folyamatokat sikerül túlélni. Az azonban állítható, hogy a csoportlétre, a szervezeti, a társadalmi létre nevelésnek mielőbb központi jelentőségű feladattá kellene válnia.

---

gyobb létszámú osztály ne legyen. Az már kevésbé népszerű kíváncsi, hogy az osztálylétszám lehetőleg ne legyen kevesebb 25-nél. (36-nál nagyobb létszámú csoport bontása egyébként szélsőséges esetben 18 fős osztályt is eredményezhet, vagyis ez tekinthető az abszolút minimumnak.) A legalább 25 tanulóra nem pusztán gazdaságossági okok miatt van szükség. Ugyanis amennyiben az osztályt a csoportlétre nevelés érdekében mint elemi csoportokból szerveződő kiscsoportot kívánjuk működtetni, akkor ennek érdekében elegendő számú elemi csoportra van szükség. Legalább négyre és legföljebb hatra.

Az osztályok általában életkor szerint szerveződnek. Az osztatlan iskolák kényszermegoldásnak számítanak. Pedig bizonyított, hogy a különböző életkorú osztatlan osztályok hatékonyabbak, mint az osztott falusi iskolák. Egy kiterjedt kutatás azt mutatta, hogy a három évig osztatlan osztályokban tanulók eredményei lényegesen jobbak, mint az osztott iskolákban tanulóké (elérik a 4,5 évig osztott falusi iskolába járók eredményeit). (17) Ennek az a magyarázata, hogy a pedagógus elemi csoportnak magyaráz, ezáltal optimálisan képes alkalmazkodni ez egyes tanulókhöz (emlékezzünk a Miller-törvényre), személyes kapcsolatban lehet velük. Továbbá amíg a pedagógus egy csoport munkáját értékeli, az új tudnivalókat, feladatokat elmagyarázza, a többiek önállóan tanulnak, gyakorolnak. Ebben a rendszerben a vizsgált tanuló az elemi csoportok számától függően az idő felét-háromnegyedét önálló tanulásra, gyakorlásra fordítják. A rendszer nevelő hatása ugyan sajnos nincsen felmérve, de az elemi csoportok kínálta személyes pedagógus-tanuló kapcsolat, és az elemi csoportokra tagolódás, a különböző életkorú tanulók egymásra hatása eredményeként nyilvánvalóan lényegesen jobb lehet, mint ami az osztott osztályok csaknem kizárólagos személytelen frontális osztálymunkájával elérhető. Nem véletlen, hogy megkezdődött az osztatlan iskolák tapasztalatainak újrafelfedezése az „évfolyam nélküli iskola” nevű kísérletekben. (18) A különböző életkorú gyerekek együttélésének szocializáló hatása olyan jelentős, hogy a jövőben érdemes az ilyen szervezési módokkal kísérletezni. Az osztatlan óvodai csoportok jó hazai tapasztalatai is ezt támasztják alá.

Az osztály működtetésében játszott tanulói szerepeknek gazdag hagyományai vannak. Ezeket a hagyományokat hozzá lehetne igazítani ahhoz a helyzethez, hogy az osztály elemi csoportok egysége.

Csak a *hármass hierarchiájú szerveződés* teheti lehetővé, hogy a tanulók rendszeresen tapasztalják, gyakorolják a hierarchikus szerveződések működését, működtetését, ami a szervezeti, társadalmi létre nevelés alapvető célja, hiszen a felnőttek élete hierarchikus szerveződésekben, azok működtetésével lehetséges. Ebből az következik, hogy a 120 körülivel számottevően kevesebb tanulóval nemcsak azért célszerűtlen iskolát fenntartani, mert gazdaságatlan, hanem azért sem, mert az optimumnál kisebb létszám lényegesen csökkenti a nagycsoport, a hierarchikus szervezeti lét szocializáló hatását. Kivételt képeznek ez alól a gyermekkorú tanulók, akik szervezeti létre még nem alkalmasak. Vagyis (mint láthattuk) a kistelepüléseken pedagógiai szempontból jó megoldás az 1–2, az 1–3, az 1–4 évfolyamos tanulókból egy, illetve két összevont osztályt, egy-két osztályból álló iskolát szervezni és fenntartani.

Mivel a nagycsoport, az elemi szervezet optimális méretének felső határa 200 tag körül van, értelemszerűen az ennél nagyobb iskola pedagógiai szempontból hátrányos. Ugyanis az ennél nagyobb csoport, szervezet már nehezen áttekinthető, az elszemélytelenedés kivédhetetlen. A tizenéves tanulók még nem képesek ennél nagyobb szervezeteket működtetni pedagógusi segédlettel sem. Ebből az következik, hogy a nagy iskolákat szervezetiileg optimális méretű nagycsoportokra, „iskolákra” kívánatos felbontani állandó, viszonylag zárt saját területekre elhelyezve az optimális méretű „iskolákat”.

A 4–6 osztályt összefogó elemi szervezet, iskola a szervezeti létre nevelés szempontjából csak akkor lehet eredményes, ha az egyes osztályok nem egymástól elszigetelten élnek, hanem megfelelő fórumok, közös programok által gyakori érintkezések, együttműködések lehetségesek, szükségesek, ha a szervezetekre jellemző tanári és tanulói vezető testületek működtetik a rendszert. Pedagógiai szempontból fontos, hogy a nagycsoport-hoz tartozó osztályok különböző évfolyamúak legyenek. Ezáltal lehetővé válik a külön-

bőző életkorú tanulók együttlétének szocializáló hatása (különösen nagy például az idősebb tanuló tutori szerepének nevelő hatása mindkét fél szempontjából).

2. A társadalmi létre nevelésnek régi hagyományai és jól kidolgozott módszerei vannak. E cél érdekében esik újabban kiemelt hangsúly a társadalmi, az állampolgári, a gazdasági ismeretek tanítására. Ez a cél hagyományosan a hazaszeretetre nevelésben, a nemzettudat kialakításában fogalmazódik meg. Ezt szolgálja többek között a nemzet történelmének, kultúrájának kitértetett szerepe az oktatásban. A jövő iskolájának az a feladata, hogy ezt a hagyományt nem feladva járuljon hozzá a csoportok, közöttük a család, valamint a szervezetek funkcióinak, működésének, változásainak jobb megismeréséhez, megértéséhez. Továbbá az a feladata, hogy a tanulók megismerjék, megértsék az etnikumok, a nemzetiségek, a nemzetek, az országok/államok szerepét, egymáshoz való viszonyát a globalizálódó világban.

Jegyzet

- (1) Lásd a klasszikus csoportlélektan máig érvényes, figyelembe veendő fontosabb műveit, valamint a témánk szempontjából említést érdemlő korabeli összefoglaló kiadványt: BION, W. R.: *Experience in groups*. Basic Books, New York 1959; MEAD, G. H.: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest 1973; MORENO, J. L.: *Who shall survive? A new approach to the problem of human interactions*. Nervous and Mental Disease Publishing Co. Monograph 58, Washington 1934; LEWIN, K.: *Csoportdinamika*. Válogatás Kurt Lewin műveiből. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1975; SHERIF, M.–SHERIF, C. W.: *Groups in harmony and tension. An integration of studies on intergroup relations*. Octagon Books, New York 1966; HARE, P. A.: *Handbook of small group research*. Free Press of Glenecoe, New York 1962.
- (2) SMITH, H. L.: *Sensitivity training: The scientific understanding of individuals*. McGrawill Inc., New York 1973; BRADFORD, L. P.–GIBB, J. R.–BENNE, K. D.: *T-group theory and laboratory method: innovation in re-education*. John Wiley and Sons Ltd., New York 1964; MORENO, J. L.: *Psychodrama. I*. Beacon House, New York 1932; MÉREI FERENC–DOBOS EMÓKE–ERDÉLYI ILDIKÓ: *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*. Budapest 1987.
- (3) *Csoportlélektan*. Szerk.: PATAKI FERENC. Gondolat Kiadó, Budapest 1969; PATAKI FERENC–HUNYADI GYÖRGY: *A csoportkohézió*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.
- (4) MÉREI FERENC: *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris Kiadó, Budapest 1971; uő: *Társ és csoport*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989.
- (5) Az egyik legfontosabb és legismertebb csoportos nevelési kísérletről a következő tanulmány ad számot: BLANEY, N. T.–STEPHAN, C.–ROSEFIELD, D.–ARONSON, E.: *Kölcsönös függés az osztályban: vizsgálat a helyszínen= Előítételek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: CSEPELI GYÖRGY. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1980. – A hazai csoportos nevelési kísérletek közül különös figyelmet érdemel az alábbi három tanulmány: GABNAI KATALIN: *Drámajátékok gyermekeknek, fiataloknak, felnőtteknek*. Tankönyvkiadó, Budapest 1987; G. DONÁTH BLANKA: *Személyiségformáló kiscsoportmunka az iskolában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980; BENDA JÓZSEF: *Lépések egy humanisztikus iskola felé*. Új Pedagógiai Szemle, 1993. 9. sz., 70–81. old. A volt szocialista országokban működtetett közösségi nevelés a kudarc tanulságos példája.
- (6) CHANCE, M. R. A.–JOLLY, C.: *Social groups of monkeys, apes and men*. Jonathan Cape/E. P. Dutton, New York, London 1970. L. továbbá CSÁNYI VILMOS: *Etológia* című könyvének *A társas viselkedés* című fejezetét. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest 1994, 447–516. old.; valamint EIBL–EIBESFELDT, I.: *Human Ethology*. Aldine de Gruyter, New York 1989, 289–320. old.
- (7) CSÁNYI VILMOS: *Etológia*, i. m., 457. old.
- (8) MORENO, J. L.: *Who shall survive?*, i. m.
- (9) LEWIN, K.: *Csoportdinamika*, i. m.
- (10) DARWIN, Ch.: *The expression of emotion in man and animals*. Murray, London 1872.
- (11) NAGY JÓZSEF: *Komponensrendszer-elmélet és nevelés*. Iskolakultúra, 1997. 2. sz., 73–78. old.
- (12) NAGY JÓZSEF: *Kötődési háló és nevelés*. Iskolakultúra, 1997. 9. sz., 61–71. old.
- (13) L. pl. CSÁNYI VILMOS: *Etológia*, i. m., 453–454. old.
- (14) L. a 8. sz. jegyzetet!
- (15) L. pl. SHARAN, S. (1984): *Cooperative learning in the classroom*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale, New Jersey, London; DISHON, D. and O'LEARY, P. W. (1984): *A Guidebook for Cooperative Learning*. Learning publications, Inc., Holmes Beach, Florida.
- (16) L. az (5) jegyzetet.
- (17) NAGY JÓZSEF–CSÁKI IMRE: *Alsó tagozatos szöveges feladatbank. Standardizált készségmérő tesztek*. 2. kötet. Acta Univ. de Attila József Nominatae, Sectio Paedagogica, Series Specifica, Szeged 1976.
- (18) GOODLAD, J. I.–ANDERSON, T. H.: *The Nongraded Elementary School*. Harcourt, Brace and World Inc., New York etc. 1963.